

Artykuły

KIERUNKI ZMIAN FORM ORGANIZACYJNYCH I PRAWNYCH GOSPODARSTW ROLNICZYCH W POLSCE NA TLE WYBRANYCH KRAJÓW

WOJCIECH ZIĘTARA
ZOFIA MIRKOWSKA

Abstrakt

W artykule przedstawiono zmiany, jakie zaszły w strukturze gospodarstw, głównie rodzinnych, w Polsce i wybranych krajach Europy, różniących się poziomem gospodarczego rozwoju i systemem politycznym do 1990 roku. W pierwszej grupie krajów badaniami objęto Danię, Francję, Holandię i Niemcy, natomiast w drugiej Czechy, Słowację, Węgry i Polskę. Zwiększanie skali produkcji przez powiększanie powierzchni gospodarstw okazało się niewystarczające. W krajach grupy pierwszej, we Francji i Niemczech, głównie Wschodnich (była NRD), wystąpiły tendencje do tworzenia gospodarstw zespołowych o uproszczonej formie prawnej. W 2016 roku ziemi w użytkowaniu w tych formach było we Francji ponad 60%, a w Niemczech Wschodnich ponad 70% powierzchni użytków rolnych. W krajach drugiej grupy obejmujących Czechy, Słowację i Węgry po zmianach systemowych w 1990 roku nie nastąpiło pełne odrodzenie formy gospodarstw rodzinnych. Mimo że zajmowały one dominującą pozycję w liczbie gospodarstw, to jednak w użytkowaniu ziemi ich udział nie przekraczał 50%. Większość ziemi pozostała w użytkowaniu form zespołowych: spółdzielni rolniczych i spółek z o.o., w które przekształciły się dawne spółdzielnie produkcyjne i były gospodarstwa państwowe. W Polsce dominującą

formą prawną pozostały gospodarstwa rodzinne. Zainteresowanie polskich rolników formami zespołowymi jest znikome. Także rolnicze spółdzielnie produkcyjne, których udział w użytkowaniu ziemi jest mały, nie budzą zainteresowania rolników.

Słowa kluczowe: gospodarstwa rolnicze, gospodarstwa rodzinne, gospodarstwa zespołowe, struktura gospodarstw, spółdzielnie rolnicze, spółki.

Kody JEL: O13; Q12; Q13; Q17.

Wprowadzenie

Rola rolnictwa w gospodarce narodowej zmieniała się w czasie. Do połowy dziewiętnastego wieku stanowiło ono podstawowy dział w gospodarce narodowej i było głównym źródłem dochodów. Według fizjokratów stanowiło jedyny dział produkcyjny (Quesney za: Manteuffel, 1984). Ówczesne państwa miały charakter rolniczy. Rozwój handlu, a szczególnie burzliwy rozwój przemysłu w połowie dziewiętnastego wieku, spowodowały stopniowe zmniejszanie udziału rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego. Ilustracją tych tendencji są zmiany, jakie nastąpiły w USA. Na początku XIX wieku w USA 72% dochodu narodowego wytwarzane było w rolnictwie, w którym pracowało 84% wszystkich zatrudnionych (Tomczak, 2004). Aktualnie w USA udział rolnictwa w PKB wynosi mniej niż 1%, przy równie niskim udziale zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie pracujących. Podobne tendencje w tym zakresie, choć nie tak radykalne, wystąpiły w krajach Europy Zachodniej. W krajach Europy Środkowo-Wschodniej udział rolnictwa w PKB i udział zatrudnionych w rolnictwie w zatrudnionych ogółem zmniejszył się na przestrzeni lat. Był jednak wyższy, nie tylko od udziału rolnictwa w PKB, lecz także od udziału zatrudnionych w rolnictwie w pierwszej grupie krajów. Udział rolnictwa w PKB i w liczbie zatrudnionych ogółem wiąże się z poziomem rozwoju gospodarczego poszczególnych krajów (Sikorska, 2013). Kraje Europy Zachodniej należą do wysoko rozwiniętych, natomiast kraje drugiej grupy do średnio rozwiniętych. Są to kraje, które przeszły transformację systemową w kierunku gospodarki rynkowej po 1989 roku (Józwiak i Ziętara, 2013).

Zmniejszeniu udziału rolnictwa w PKB i w zatrudnieniu towarzyszyły zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw. Większe były w grupie krajów Europy Środkowo-Wschodniej). Zmiany tempa wynikały z faktu, że w grupie pierwszej zachodziły one stopniowo w całym okresie powojennym, natomiast w krajach grupy drugiej rozpoczęły się dopiero po zmianach systemowych i wprowadzeniu gospodarki rynkowej, a szczególnie po integracji z Unią Europejską w 2004 roku. Skutkiem spadku liczby gospodarstw w analizowanych krajach był wzrost ich powierzchni. Średnia powierzchnia gospodarstw w krajach grupy pierwszej była większa. W krajach drugiej grupy, poza Polską, do 1990 roku w strukturze dominowały gospodarstwa wielkoobszarowe w formie prawnej spółdzielni rolniczych i gospodarstw państwowych. W wyniku transformacji systemowej w 1989¹ roku występujące

¹ W 1989 roku w krajach drugiej grupy nastąpiło odejście od ustroju socjalistycznego (gospodarki planowej) do systemu demokratycznego i gospodarki rynkowej.

dotychczas spółdzielnie rolnicze pozostały najczęściej w dotychczasowej formie organizacyjnej jako gospodarstwa wielkoobszarowe², zmieniając formę prawną z dotychczasowej spółdzielni na spółkę z o.o lub spółdzielnię zgodnie z nowym prawem spółdzielczym. Część ziemi z dotychczasowych spółdzielni i gospodarstw państwowych „wróciła” do dawnych właścicieli lub ich spadkobierców, którzy podjęli działalność na własny rachunek jako rolnicy indywidualni. Skutkiem była silna polaryzacja struktury gospodarstw. Na jednym biegunie występowała duża liczba małych gospodarstw (ok. 90%), a na drugim niewielka liczba gospodarstw wielkoobszarowych, które użytkowały ponad 50% użytków rolnych. W Polsce gospodarstwa wielkoobszarowe użytkowały 21,1% powierzchni UR, a ich udział w liczbie gospodarstw wynosił zaledwie 0,8% (*Statistisches Jahrbuch...*, 2018).

Powstaje pytanie: jakie czynniki spowodowały spadek liczby gospodarstw i jednoczesny wzrost ich powierzchni? Udzielając odpowiedzi na tak sformułowane pytanie, należy odwołać się do tendencji, jakie występują w zakresie kształtowania się cen środków produkcji dla rolnictwa i cen zbytu produktów rolnych oraz kosztów pracy w gospodarce narodowej, których głównym składnikiem są wynagrodzenia za pracę. W krajach z gospodarką rynkową najszybciej rosły koszty wynagrodzeń w gospodarce narodowej jako efekt wzrostu gospodarczego. Niższe było tempo wzrostu cen środków produkcji dla rolnictwa, a najniższe cen zbytu produktów rolnych wytwarzanych przez rolników. Skutkiem tych tendencji był spadek jednostkowej opłacalności produkcji rolniczej. Rolnik, chcąc uzyskać satysfakcjonujący dochód³ z pracy w gospodarstwie, musi zwiększać skalę produkcji. Może to osiągnąć przez wzrost powierzchni gospodarstwa lub przez zwiększenie poziomu intensywności produkcji, względnie przez wykorzystanie obydwu sposobów. Innym czynnikiem zmuszającym rolników do zwiększania skali produkcji są wymagania przedsiębiorstw handlu i przetwórstwa rolniczego, które żądają odpowiednio dużych partii produktów o określonej jakości i gwarancji terminowych dostaw. Tym wymaganiom nie są w stanie sprostać rolnicy prowadzący produkcję na małą skalę. W ostatnich latach pojawił się dodatkowy czynnik związany z dobrostanem zwierząt i bioasekuracją (zagrożenie chorobami), który przyczynia się do eliminacji z rynku gospodarstw o małej skali produkcji. Tempo przemian w strukturze gospodarstw zależy od poziomu gospodarczego kraju (Sikorska, 2013). Potwierdzeniem tej tezy jest korzystniejsza struktura gospodarstw w krajach Europy Zachodniej jako wyżej rozwiniętych.

Produkcja rolna w zdecydowanej większości krajów prowadzona jest w gospodarstwach indywidualnych o charakterze rodzinnym⁴. W analizowanych krajach udział gospodarstw rodzinnych w ogólnej liczbie gospodarstw przekraczał 90%, z wyjątkiem Francji, gdzie wynosił w 2013 roku około 67% (*Statistisches Jahrbuch...*, 2018). Gospodarstwa rodzinne są trwałą formą gospodarowania w rolni-

² Za gospodarstwa wielkoobszarowe umownie uważa się te o powierzchni powyżej 100 ha UR.

³ Satysfakcjonujący dochód powinien odpowiadać dochodowi parytetowemu, czyli dochodowi na poziomie wynagrodzeń w gospodarce narodowej. Chodzi o to, aby rolnik nie miał poczucia wykluczenia.

⁴ Za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo prowadzone przez rolnika (właściciela, użytkownika, dzierżawcę) na własny rachunek i odpowiedzialność, w którym w nakładach pracy dominuje praca własna rolnika i członków jego rodziny (ponad 50%) i w którym występuje ścisłe połączenie (jedność) gospodarstwa domowego z gospodarstwem rolnym. Gospodarstwo tego typu występuje w formie prawnej osoby fizycznej.

ctwie. Wykazały bardzo dużą zdolność dostosowawczą do zmiennych warunków gospodarowania (Grabski, 1930; Górecki, 2011; Michna, 2011; Parzonko, 2011; Zegar, 2011; Ziętara, 2018). W ostatnich dziesięcioleciach wystąpiły w nich jednak pewne symptomy natury społecznej. Zwiększanie skali produkcji na bazie własnych ograniczonych zasobów pracy napotyka bariery związane z potrzebą zatrudniania najmniej siły roboczej. Ponadto powstają problemy społeczne związane ze zmniejszającą się liczbą rolników i ich znaczeniem w społeczeństwie, a szczególnie w polityce. Rolnicy stali się mniejszością wywodzącą się z absolutnej większości (Hervieu, 2019). Dodatkowe problemy wiążą się z organizacją urlopów, czasem wolnym, chorobą rolnika, bezpieczeństwem ekonomicznym⁵, sukcesją itp. Z tego powodu poszukuje się odmiennej od dotychczasowej organizacji produkcji rolniczej i gospodarstw rodzinnych oraz sposobu ich prowadzenia. W wielu krajach pojawiają się różne formy wspólnego gospodarowania grup składających się z kilku słabiej lub silniej formalnie zorganizowanych rolników. Rodzi się zatem równoległe potrzeba ich analizy, a przede wszystkim określenia szans rozwoju.

Cel badań, metody i źródła materiałów badawczych

Celem badań było określenie i ocena kierunków zmian w organizacji i sposobach prowadzenia gospodarstw rodzinnych, będących wyrazem dostosowywania się do zmiennych warunków gospodarowania, nie tylko ekonomicznych, lecz także społecznych. Badaniami objęto gospodarstwa z celowo wybranych krajów Europy Zachodniej o wysokim poziomie gospodarczego rozwoju, takie jak: Dania, Francja, Holandia, Niemcy i Wielka Brytania oraz z krajów Europy Środkowej, które przeszły transformację ustrojową w kierunku gospodarki rynkowej, takie jak: Czechy, Słowacja, Węgry i Polska. Oceną objęto różnego rodzaju formy współpracy gospodarstw rodzinnych, ze szczególnym uwzględnieniem prowadzenia wspólnego przedsiębiorstwa (gospodarstwa) przez kilku rolników. Przedmiotem badań były następujące formy wspólnych gospodarstw działających w różnych formach prawnych: spółki cywilne i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, gospodarstwa grupowe (GAEK)⁶ i spółdzielnie rolnicze. Badaniami objęto wymienione formy występujące w krajach takich jak: Francja, Niemcy, Czechy, Słowacja i Polska. Źródłem materiałów była literatura przedmiotu i dane statystyczne.

Rola rolnictwa w gospodarce narodowej

Rolę rolnictwa w gospodarce narodowej określa się najczęściej przy pomocy wskaźników takich jak: udział rolnictwa w PKB, udział pracujących w rolnictwie w ogólnej liczbie zatrudnionych w gospodarce narodowej, a także udział wydatków na żywność w wydatkach ogółem gospodarstw domowych. Odpowiednie liczby w latach 2010 i 2016 podano w tabeli 1. W krajach Europy Zachodniej (grupa

⁵ Gospodarstwa rodzinne funkcjonują w formie prawnej jako „przedsiębiorstwo osoby fizycznej”, co oznacza, że rolnik za zobowiązania gospodarstwa odpowiada majątkiem osobistym. Przy korzystaniu z kapitałów obcych zagrożenie utratą majątku osobistego jest bardzo wysokie.

⁶ GAEK – Groupements Agricoles d'Exploitation en Commun. W dosłownym tłumaczeniu oznacza to rolnicze zespoły wspólnej gospodarki.

pierwsza) w 2010 roku udział rolnictwa w PKB zawarty był w przedziale od 0,6% (Niemcy) do 1,7% (Holandia). W 2016 roku wskaźnik ten we wszystkich krajach tej grupy poza Niemcami uległ obniżeniu. Najniższy był w Wielkiej Brytanii, gdzie wynosił 0,5%, najwyższy natomiast w Holandii – 1,6%. W krajach drugiej grupy udział rolnictwa w PKB w 2010 roku był wyższy, zawarty w przedziale od 1,5% (Czechy) do 3% (Węgry). W Polsce wynosił 2,6%. W 2016 roku wskaźnik ten zwiększył się w krajach tej grupy poza Polską, gdzie zmalał do 2,1%. Należy w tym miejscu wspomnieć, że w 1950 roku udział rolnictwa w PKB w Polsce wynosił 30% (GUS, 1960), a udział zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie pracujących w gospodarce narodowej wynosił 55,6% (Jezierski i Leszczyńska, 2003). Z tych wskaźników wynika, że w tym okresie Polska była krajem rolniczym.

Tabela 1

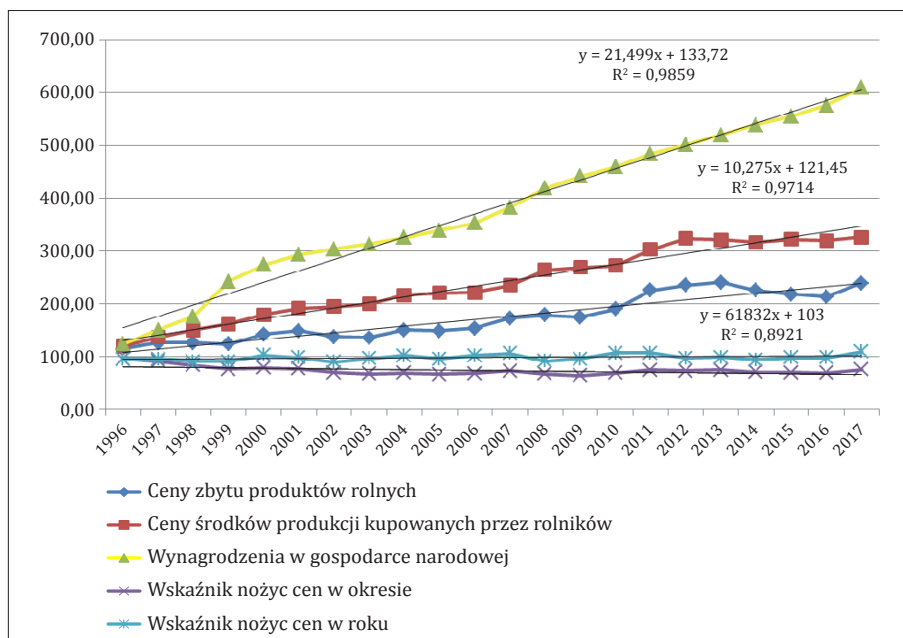
*Udział rolnictwa w PKB i pracujących w rolnictwie w zatrudnieniu ogółem
w latach 2010 i 2016 w badanych krajach*

Kraje	Udział rolnictwa w PKB (%)			Udział zatrudnionych w rolnictwie w zatrudnionych ogółem (%)			Udział (%) wydatków na żywność w gosp. domowych w 2016 r.
	2010	2016	Wskaźnik zmian (pkt proc.)	2010	2016	Wskaźnik zmian (pkt proc.)	
Dania	1,2	0,9	-0,3	2,5	2,4	-0,1	10,0
Francja	1,6	1,5	-0,1	2,8	2,7	-0,1	12,2
Holandia	1,7	1,6	-0,1	2,3	2,2	-0,1	10,7
Niemcy	0,6	0,6	-	1,6	1,4	-0,2	9,4
W. Brytania	0,7	0,5	-0,2	1,4	1,2	-0,2	7,1
Czechy	1,5	2,2	+0,7	3,1	3,1	-	14,4
Słowacja	2,6	3,4	+0,8	3,4	3,1	-0,3	16,2
Węgry	3,0	3,8	+0,8	7,2	5,9	-1,3	15,2
Polska	2,6	2,1	-0,5	13,0	10,5	-2,5	15,4

Źródło: *Statistisches Jahrbuch...* (2018).

Pod względem udziału zatrudnionych w rolnictwie różnice między badanymi grupami krajów były mniejsze, z wyjątkiem Węgier i Polski. W pozostałych krajach obydwu grup w 2010 roku zawarte były w przedziale od 1,4% (Wielka Brytania) do 3,4% (Słowacja). Na Węgrzech i w Polsce udział zatrudnionych w rolnictwie wynosił w tym roku odpowiednio: 7,2 i 13%. W 2016 r. wskaźnik ten zmniejszył się we wszystkich krajach, najsilniej w Polsce, gdyż o 2,5 pkt proc. Wystąpiły także różnice w udziale wydatków na żywność w wydatkach ogółem w gospodarstwach domowych. W 2016 roku w krajach grupy pierwszej wartość tego wskaźnika zawarta była w przedziale od 7,1% (Wielka Brytania) do 12,2% (Holandia), zaś w krajach drugiej grupy w przedziale od 14,4% (Czechy) do 16,2% (Słowacja). Mimo zmniejszenia udziału rolnictwa w PKB i w zatrudnieniu jego rola w gospodarce narodowej jest niepodważalna, gdyż decyduje o bezpieczeństwie żywnościowym kraju. Ponadto pełni również inne dodatkowe funkcje związane z ochroną krajobrazu i klimatu (Hervieu, 2019).

Zmiany w rynkowym otoczeniu rolnictwa, przejawiające się w tendencjach kształtowania się kosztów pracy w gospodarce narodowej, cen środków produkcji dla rolnictwa i cen zbytu produktów rolnych wywołały zmiany w strukturze gospodarstw rolnych. Tendencje zmian kosztów i cen przedstawia rysunek 1.

Rys. 1. Tendencje w zakresie kształtowania się kosztów pracy, cen środków produkcji dla rolnictwa i cen zbytu produktów rolnych w latach 1995-2017.

Źródło: GUS (1996-2018).

W analizowanym okresie koszty pracy w gospodarce narodowej wzrosły ponad sześć razy (6,08), ceny środków produkcji dla rolnictwa ponad trzykrotnie (3,26), a ceny zbytu produktów rolnych ponad dwukrotnie (2,39). Skutkiem tych tendencji był spadek jednostkowej opłacalności produkcji rolnej. Tego rodzaju tendencje występują we wszystkich krajach z gospodarką rynkową. Rolnik, chcąc uzyskać satysfakcjonujący poziom dochodu z gospodarstwa, musi zwiększać skalę produkcji. Podstawowym sposobem zwiększenia skali produkcji rolniczej jest wzrost powierzchni gospodarstw, co wiąże się ze spadkiem ich liczby (tab. 2). W latach 2005-2013 liczba gospodarstw w krajach grupy pierwszej zmniejszyła się od 16,7% (we Francji) do 35,4% (w W. Brytanii). Spadek liczby gospodarstw w krajach grupy drugiej był większy, zawarty w przedziale od 31,2% (Węgry) do 65,5% (Słowacja). Efektem zmniejszenia liczby gospodarstw był wzrost ich powierzchni. W 2005 roku powierzchnia gospodarstw w krajach grupy pierwszej zawarta była w przedziale od 20 ha UR (Holandia) do 67,7 ha UR (Wielka Brytania). Do tej powierzchni zbliżone były areale gospodarstw w Czechach i na Słowacji. Wynosiły odpowiednio 89,3

i 30,4 ha UR. Zdecydowanie mniejsza była powierzchnia gospodarstw na Węgrzech i w Polsce, wynosząc odpowiednio: 4,7 i 6,5 ha UR. W 2013 roku powierzchnia gospodarstw zwiększyła się w grupie pierwszej w przedziale od 23,1% (Francja) do 61,4% (Niemcy). W drugiej grupie tempo zwiększania powierzchni gospodarstw było większe: od 48,7% w Czechach, do 102% na Węgrzech. Średnia powierzchnia gospodarstw w Czechach i na Słowacji w 2013 roku wynosiła odpowiednio: 132,8 i 80,6 ha UR i była największa spośród wszystkich analizowanych krajów. Zdecydowanie najniższa była średnia powierzchnia gospodarstw węgierskich i polskich, która w 2013 roku wynosiła odpowiednio: 9,5 i 10,1 ha UR. Był to efekt dużego udziału gospodarstw o małej powierzchni do 5 ha.

Tabela 2

Liczba gospodarstw i średnia ich powierzchnia w latach 2005 i 2013 w badanych krajach

Kraje	Liczba gospodarstw (tys.)			Średnia powierzchnia gospodarstw (ha UR)		
	2005	2013	Wskaźnik zmian (%)	2005	2013	Wskaźnik zmian (%)
Dania	51,7	38,8	-24,9	45,8	67,5	47,4
Francja	567,1	472,2	-16,7	47,7	58,7	23,1
Holandia	81,8	67,5	-17,5	20,0	27,4	37,0
Niemcy	389,9	285,0	-26,9	36,3	58,6	61,4
W. Brytania	286,8	185,2	-35,4	67,7	93,6	38,2
Czechy	42,3	26,3	-37,8	89,3	132,8	48,7
Słowacja	68,5	23,6	-65,5	30,4	80,6	65,1
Węgry	714,8	491,3	-31,2	4,7	9,5	102,0
Polska	2476,5	1429,0	-42,3	6,5	10,1	53,8

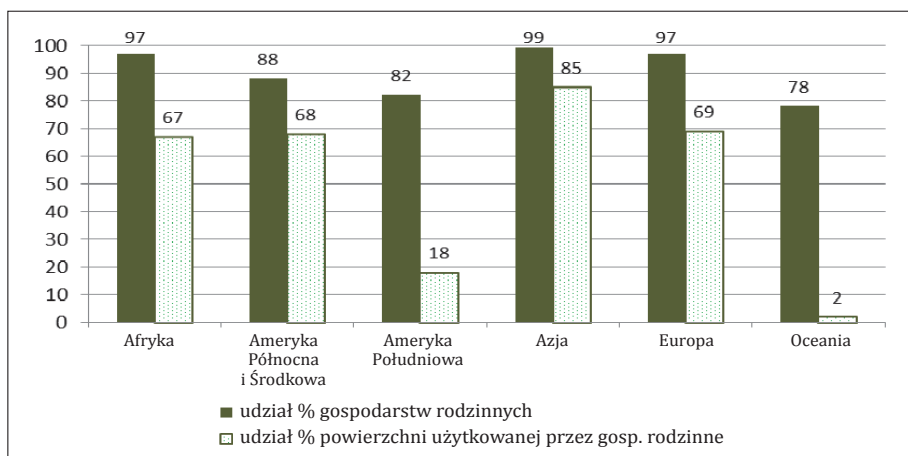
Źródło: Statistisches Jahrbuch... (2018).

Formy prawne i organizacyjne jednostek gospodarczych w rolnictwie

Podmioty gospodarcze w rolnictwie, popularnie zwane gospodarstwami, występują w niniejszych formach prawnych przedsiębiorstw:

- przedsiębiorstwo osoby fizycznej,
- spółka osobowa (cywilna, jawna, komandytowa),
- spółka kapitałowa (z ograniczoną odpowiedzialnością i akcyjna),
- spółdzielnia,
- przedsiębiorstwo państwowe.

Forma prawna „przedsiębiorstwa osoby fizycznej” obejmuje gospodarstwa rodzinne, które zdefiniowano we wcześniejszej części pracy. Jest to forma dominująca w świecie, zaś jej udział w całkowitej liczbie gospodarstw i w użytkowaniu ziemi rolniczej przedstawiono na rysunku 2.

Rys. 2. Udział gospodarstw rodzinnych w ogólnej liczbie gospodarstw oraz w powierzchni UR przez nie użytkowanych w podziale na kontynenty.

Źródło: Lowder, Scoet i Raney (2016).

Tabela 3

Struktura gospodarstw w badanych krajach w 2016 roku według liczby i powierzchni UR z uwzględnieniem form prawnych (%)

Kraje	Według liczby gospodarstw		Według użytkowanej powierzchni	
	gospodarstwa rodzinne	gospodarstwa pozostałe	gospodarstwa rodzinne	gospodarstwa pozostałe
Dania	95,3	4,7	80,0 ^a	20,0
Francja	66,8	33,2	37,7	62,3
Holandia	93,7	6,3	80,0 ^a	20,0
Niemcy (ogółem)	89,8	11,2	64,1	35,9
Niemcy (b. NRD)	75,1	24,9	27,5	72,5
Wielka Brytania	96,7	3,3	80,0 ^a	20,0
Czechy	95,3	4,7	30,1	69,9
Słowacja	88,3	11,7	31,3 ^b	68,7
Węgry	98,2	1,8	54,2	45,8
Polska	99,7	0,3	91,4	8,6

^a dane szacunkowe; ^b w 2015 r.

Źródło: Statistisches Jahrbuch... (2018).

Najwyższy udział gospodarstw rodzinnych występuje w Azji, Afryce i Europie, gdzie wynosi odpowiednio: 99; 97 i 97%. Najniższy jest w Oceanii (78%), a następnie w Ameryce Południowej (82%) oraz w Ameryce Północnej i Środkowej, gdzie wynosił 88%. Zdecydowanie niższy był udział gospodarstw rodzinnych w użytkowaniu ziemi. Najniższy był w Oceanii, gdzie gospodarstwa rodzinne użytkowały

zaledwie 2% powierzchni UR, mimo że ich udział w liczbie gospodarstw wynosił 78%. Niski był również w Ameryce Południowej – zaledwie 18%. Na pozostałych kontynentach wynosił od 67% (Afryka) do 85% (Azja). W Europie gospodarstwa rodzinne użytkowały 69% użytków rolnych. Spośród badanych krajów grupy pierwszej w 2013 roku (tab. 3) najwyższy udział gospodarstw rodzinnych (osób fizycznych) wystąpił w Wielkiej Brytanii i Danii, wynosząc odpowiednio: 96,7 i 95,3%. Niższy był w Holandii i Niemczech (93,7 i 89,8%), a najniższy we Francji, gdzie wynosił 66,8. W krajach drugiej grupy udział gospodarstw rodzinnych był wyższy, zawarty w przedziale od 88,3% (Słowacja) do 99,7% (Polska).

Podsumowując, można stwierdzić, że dominującą formą prawną gospodarstw rolniczych na świecie są gospodarstwa „osób fizycznych”, które mają charakter gospodarstw rodzinnych. Jednak ich udział w użytkowaniu ziemi jest najczęściej niski i silnie zróżnicowany.

Tendencje w zakresie form prawnych przedsiębiorstw w rolnictwie

Mimo dominującej w rolnictwie formy gospodarstw rodzinnych funkcjonujących jako „przedsiębiorstwa osoby fizycznej” występują inne formy prawne przedsiębiorstw rolniczych. W tym obszarze notuje się różnice między badanymi grupami krajów. W grupie drugiej – krajów, w których do 1990 r. obowiązywał ustrój socjalistyczny, w Czechach, Słowacji, na Węgrzech i w byłej NRD (obecnie nowe kraje związkowe Niemiec) dominującą formą prawną przedsiębiorstw w rolnictwie były rolnicze spółdzielnie produkcyjne i w niewielkim zakresie (ok. 20%) gospodarstwa państwowe. W Polsce dominującą formą były gospodarstwa indywidualne. W ich użytkowaniu w 1990 r. znajdowało się około 77% powierzchni UR. Pozostałe grunty były użytkowane głównie przez gospodarstwa państwowe i w niewielkim stopniu (3,8)% przez rolnicze spółdzielnie produkcyjne (Dzun, 2015).

W wyniku przemian systemowych po 1989 r. w wymienionych krajach nastąpiła restrukturyzacja gospodarstw spółdzielczych i państwowych. Jej efektem było odrodzenie się gospodarstw rodzinnych w byłej NRD, Czechach, Słowacji i na Węgrzech. Ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw w 2016 r. w tych krajach zawarty był w przedziale od 75,1% (b. NRD) do 98,2% (Węgry). W Czechach i Słowacji wynosił odpowiednio: 95,3 i 88,3%. Pod względem liczby gospodarstw ta forma była dominującą. Jednak w użytkowaniu ziemi ich udział był mniejszy. W byłej NRD i w Czechach udział gospodarstw rodzinnych w użytkowaniu ziemi wynosił odpowiednio: 27,5 i 30,1%. Pozostała powierzchnia (72,5%) w byłej NRD była użytkowana przez różne formy wspólnego gospodarowania: spółki osobowe 22,3%, spółdzielnie produkcyjne 23,1% i spółki z o.o. 25,2% (*Statistisches Jahrbuch...*, 2018). W Czechach udział w użytkowaniu ziemi form zespołowych wynosił 69,9% (Dijk, 2007). W tych formach dominowały spółki z o.o., w które przekształciły się rolnicze spółdzielnie produkcyjne. Spółki te użytkują ziemię w formie dzierżawy od byłych właścicieli. Podobna struktura w zakresie użytkowania ziemi przez różne formy prawne przedsiębiorstw występowała w Słowacji. W 2015 r. tylko 31,3% ziemi użytkowane było przez gospodarstwa rodzinne, mimo że ich udział w całkowitej liczbie gospodarstw wynosił około 88%. Natomiast 68,7% ziemi użytkowane było

przez przedsiębiorstwa zespołowe, w podobnych proporcjach przez spółdzielnie produkcyjne (32,5%) i spółki z o.o. (36%) (Farm Structure Survey, 2016). Na Węgrzech 45,8% ziemi było użytkowanej przez spółdzielnie i spółki, a 54,2% przez gospodarstwa rodzinne (Publications of Farm..., 2013). W Polsce w wyniku procesów restrukturyzacyjnych zwiększył się udział gospodarstw rodzinnych w użytkach rolnych do 91,3% w 2017 roku. Pozostała powierzchnia była użytkowana przez spółki z o.o. utworzone przez pracowników byłych PGR-ów oraz inne podmioty na mieniu po byłych gospodarstwach państwowych i w niewielkim zakresie przez rolnicze spółdzielnie produkcyjne, które w 2018 roku użytkowały 1,3% powierzchni UR (Krajowy Rejestr Sądowy, 2017; GUS, 2019).

W krajach grupy pierwszej, poza Francją i Niemcami, w całkowitej liczbie gospodarstw dominowały gospodarstwa rodzinne. Ich udział wynosił ponad 90%. Natomiast ich udział w użytkowaniu ziemi był niższy i wynosił w Danii, Holandii i Wielkiej Brytanii około 80%. Pozostała część (około 20%) była użytkowana przez spółki kapitałowe, głównie spółki z o.o. We Francji i Niemczech udział gospodarstw rodzinnych był niższy i wynosił w 2016 roku odpowiednio: 66,8 i 89,8%. Niższy udział gospodarstw rodzinnych w Niemczech w stosunku do Danii i Holandii wynikał z różnic w strukturze gospodarstw między Niemcami Zachodnimi (dawna RFN) a Niemcami Wschodnimi (dawna NRD). W dawnej NRD, gdzie dominował ustrój socjalistyczny, w strukturze gospodarstw przeważały rolnicze spółdzielnie produkcyjne i w niewielkim zakresie gospodarstwa państwowe. Struktura ta była podobna do struktury gospodarstw w Czechach, na Słowacji i Węgrzech.

Ze względu na znaczącą rolę w użytkowaniu ziemi przez różnego rodzaju formy zespołowego gospodarowania w rolnictwie we Francji i Niemczech, a zwłaszcza w byłej NRD, przemiany w tych krajach zasługują na oddzielne omówienie.

Tendencje w zakresie zespołowych form gospodarowania w rolnictwie we Francji

Mimo niewątpliwych zalet gospodarstw rodzinnych w rolnictwie, co potwierdza ich dominacja w strukturze gospodarstw na całym świecie od ponad dwóch tysięcy lat, nie są one wolne od pewnych słabości, które ujawniają się w miarę rozwoju gospodarczego poszczególnych krajów. Gospodarstwa rodzinne charakteryzują się dużymi zdolnościami dostosowawczymi do zmiennych warunków gospodarowania, głównie rynkowych. Dostosowania polegały na podejmowaniu wspólnych działań w zakresie zaopatrzenia i zbytu produktów oraz ich przetwarzania poprzez tworzenie różnego rodzaju spółdzielni: handlowych, usługowych, bankowych, oraz w przetwórstwie mleka, żywca, zboża i innych produktów roślinnych (Reisch, 1994; Ziętara, 2004). Procesy dostosowawcze w mniejszym stopniu dotyczyły funkcjonowania samych gospodarstw. Odnosiły się głównie do organizacji produkcji, głównie specjalizacji i wspólnego użytkowania niektórych trwałych środków produkcji, np. ciągników i maszyn. Istota gospodarstwa rodzinnego, przejawiająca się jednością gospodarstwa domowego i rolniczego (wspólna kasa) i oparcie na pracy rodziny, pozostawały bez zmian. Te dostosowania okazały się niewystarczające wobec wymagań odbiorców (skala produkcji) i oczekiwań społecznych rodzin rolniczych.

Skłoniły one rolników do poszukiwania nowych rozwiązań. Efektem tych poszukiwań, odmiennych od dotychczasowych form współpracy rolników prowadzących gospodarstwa rodzinne, była koncepcja wspólnego gospodarowania, którą opracowano i wdrożono we Francji. Polegała ona na tworzeniu tzw. gospodarstw grupowych, znanych pod nazwą GAEK (*Groupements Agricoles d'Exploitation en Commun*). W dosłownym tłumaczeniu oznacza to rolnicze zespoły wspólnej gospodarki. (Wierzbicki, 1993 i 1997). Początek ruchu tworzenia gospodarstw grupowych we Francji wystąpił w latach trzydziestych ubiegłego stulecia. Jego idea wywodziła się z filozofii katolickiego socjalizmu i była rozwijana przez katolicką młodzież wiejską pochodzącą głównie z małych i średnich gospodarstw rolnych. Pozostawała ona pod wpływem filozofii Emmanuela Mouniera i dominikanina Petera Lebreta (Pfeifer, 1981). Mounier był zwolennikiem personalistycznej ekonomii stosowanej w celu wprowadzenia humanistycznego porządku do gospodarki, w której powinny obowiązywać następujące zasady:

- pierwszeństwo warunków socjalnych przed zyskiem,
- pierwszeństwo pracy przed kapitałem,
- pierwszeństwo osobistej odpowiedzialności przed anonimowym aparatem kierowniczym.

Ta ostatnia zasada oznacza likwidację podziału pracujących na kierowników i podwładnych. Do realizacji idei gospodarstw grupowych doszło w okresie powojennym w wyniku szerokiej dyskusji, w której istotną rolę odegrał postęp techniczny. Rolnicy dysponujący większymi gospodarstwami, zrzeszeni w Związku Rolników Francuskich, byli zwolennikami tezy zakładającej konieczność koncentracji ziemi na bazie własności ziemskiej jako warunku wykorzystania postępu technicznego. Lewica reprezentowana głównie przez komunistów opowiadała się za rozwojem spółdzielczości rolniczej na wzór radzieckiej i krajów realnego socjalizmu. Natomiast młodzi rolnicy francuscy wybrali drogę rozwoju w formie gospodarstw grupowych (Czyszowska-Dąbrowska, 1978).

Koncepcja gospodarstw grupowych opracowana przez młodych rolników francuskich znalazła odzwierciedlenie w ustawie przyjętej przez Parlament Francuski w 1962 roku, która weszła w życie w 1965 roku i umożliwiła tworzenie gospodarstw grupowych. W ustawie sformułowano następujące cele GAEK:

- zorganizowanie rentownego wspólnego gospodarstwa, przy zachowaniu jego rodzinnego charakteru;
- stworzenie odpowiednich stosunków między wspólnikami na bazie pracy;
- zapewnienie stabilności wspólnemu gospodarstwu, jednak bez ograniczenia wspólnikom możliwości wystąpienia z gospodarstwa grupowego;
- zapewnienie gospodarczego i fiskalnego statusu, w którym sytuacja poszczególnych wspólników nie będzie gorsza od rolników gospodarujących indywidualnie;
- ograniczenie osobistej odpowiedzialności w stosunku do osób trzecich (wspólnicy odpowiadają do wysokości wniesionych wkładów, podobnie jak w spółce z ograniczoną odpowiedzialnością);
- zapewnienie dalszego rozwoju gospodarstwom rodzinnym przez ich otwarcie na postęp techniczny, zapewniając pełne wykorzystanie zasobów pracy i kapitału.

W ustawie określono również formę prawną gospodarstw grupowych. GAEK posiada cechy gospodarstwa rodzinnego, spółdzielni i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Cechy gospodarstwa rodzinnego przejawiają się w przyjętych sposobach podziału dochodu, który najczęściej dzielony jest według wkładów pracy. Pod względem fiskalnym wspólnicy traktowani są jak rolnicy indywidualni. Są płatnikami podatku dochodowego po podziale dochodu. Podatku dochodowego nie płaci gospodarstwo jako podmiot. Cecha spółdzielni przejawia się zasadą „jeden członek jeden głos”, a spółki z o.o. odpowiedzialnością ograniczoną do wysokości wkładu (Ziętara, 2004).

W ustawie określono także zasady tworzenia gospodarstw grupowych. Może je utworzyć minimum dwóch, a maksimum dziesięciu wspólników. To ograniczenie wynika z przyjętej zasady, która zakłada wykluczenie podziału na pracę kierowniczą i wykonawczą. Obowiązuje norma: dotychczasowe gospodarstwo wchodzące w skład tworzonego gospodarstwa grupowego może być reprezentowane tylko przez jedną osobę, najczęściej rolnika lub jego żonę. Zasada ta wiąże się z kolejną, zakładającą oddzielenie gospodarstwa domowego od gospodarstwa rolnego. Dzięki temu żony rolników zostały zwolnione z obowiązku pracy w gospodarstwie. Mogą podjąć pracę poza gospodarstwem. Oczywiście mogą okresowo pracować w gospodarstwie rolnym w charakterze pracownika sezonowego. To rozwiązanie zostało zaakceptowane przez żony rolników. Wszyscy wspólnicy mają te same prawa i obowiązki. Wykonywanie funkcji kierowniczej, np. reprezentowanie gospodarstwa wobec instytucji, nie zwalnia z pracy wykonawczej. Podstawę utworzenia gospodarstwa grupowego stanowi bilans. Wspólnicy wnoszą do gospodarstwa wkłady w naturze i kapitale pieniężnym. Wspólnicy z dotychczasowych gospodarstw wybierają te środki, które będą przydatne w gospodarstwie grupowym i dokonują ich wyceny. W bilansie ujmowane są po stronie aktywów. W pasywach, w pozycji „kapitał zakładowy”, ujmowana jest wartość wkładów wniesionych przez poszczególnych członków. Ziemia nie jest wkładem do gospodarstwa. Wyjątkiem może być działka budowlana przewidziana na budowę ośrodka gospodarczego. Ziemia wspólników użytkowana jest na zasadzie dzierżawy. W funkcjonowaniu gospodarstw grupowych przyjęto zasadę „minimalizacji własności wspólnej” (kapitału własnego) gospodarstwa grupowego. Inwestycje finansowane są kredytem lub wkładami członków w formie oprocentowanej pożyczki. Przyjęcie zasady minimalizacji kapitału własnego jest bardzo ważne, gdyż ułatwia „wyjście” wspólnika z gospodarstwa grupowego. Nie występuje problem spłat (Ziętara, 2018).

Zaproponowane rozwiązania w formie gospodarstw grupowych zostało zaakceptowane przez rolników francuskich. W pierwszym okresie obowiązywania ustawy zainteresowanie rolników było umiarkowane. W latach 1965-1975 rocznie powstawało około 300 gospodarstw grupowych. W kolejnych latach (1975-1995) zainteresowanie tą formą zdecydowanie wzrosło. W tym okresie rocznie powstawało około 3 tysięcy gospodarstw grupowych. W 1970 roku udział gospodarstw grupowych w całkowitej liczbie gospodarstw wynosił zaledwie 1%. W ich użytkowaniu znajdowało się 3% użytków rolnych. W 2000 roku udział gospodarstw

grupowych wynosił 19,1%, a w ich użytkowaniu znajdowało się 42% użytków rolnych (Ziętara, 2004). Natomiast w 2013 roku w całkowitej liczbie (451,6 tys.) gospodarstw we Francji 153,8 tys. (34%) funkcjonowało w różnych formach zespołowego gospodarowania⁷, użytkując 62,3% całkowitej powierzchni UR (Memo Statistic, 2016; Ziętara, 2018).

Kierunki zmian w strukturze gospodarstw rolnych w Niemczech z uwzględnieniem form prawnych

Liczby dotyczące struktury gospodarstw w Niemczech podano w tabeli 4 z uwzględnieniem form prawnych gospodarstw w byłej Republice Federalnej Niemiec obejmującej Stare Kraje Związkowe (SKZ) oraz w byłej Niemieckiej Republice Demokratycznej obejmującej Nowe Kraje Związkowe (NKZ). Podział ten jest zasadny, gdyż przemiany w strukturze gospodarstw przebiegały odmiennie w tych częściach Niemiec. W NKZ procesom transformacji poddane były gospodarstwa spółdzielcze i państwowe, natomiast w SKZ zmiany w strukturze zachodziły z innych przyczyn⁸. Podane liczby dotyczą lat: 1992, 1998 i 2016⁹.

W 1992 roku po pierwszym etapie restrukturyzacji w NKZ udział gospodarstw rodzinnych w całkowitej liczbie gospodarstw wynosił 78,6%. Udział spółek osobowych wynosił 6%, w tym spółek cywilnych 4,1¹⁰. Udział gospodarstw z osobowością prawną wynosił 14,8%, w tym spółdzielni produkcyjnych – 7,9% i spółek z o.o. – 6,3%. Część byłych rolniczych spółdzielni produkcyjnych zachowała formę spółdzielczą zgodnie z prawem spółdzielczym obowiązującym w Republice Federalnej Niemiec (SKZ), natomiast część przyjęła formę spółki z o.o. W kolejnych latach udział gospodarstw rodzinnych zwiększył się do 80% w 1998 roku, a w następnych zmniejszył się do 71,5% (2016). W analizowanych latach zwiększał się udział spółek osobowych do 9,6% w 1998 roku i 13,6% w 2016 roku. Udział osób prawnych po przejściowym obniżeniu w 1998 roku do 9,2% zwiększył się do 14,7% w 2016 roku. W tej grupie zmniejszył się udział spółdzielni do 3,8%, zaś zwiększył spółek z o.o. do 10% w 2016 roku. Mimo dominującej pozycji gospodarstw rodzinnych w NKZ, ich udział w użytkowaniu ziemi był zdecydowanie niższy. W 1992 roku wynosił 13,2% i w kolejnych latach zwiększył się do 27,5% (2016). W podobnym tempie zwiększał się udział spółek osobowych w użytkowaniu ziemi, który w 2016 roku wynosił 22,3%, w tym spółek cywilnych 13,3%. W analizowanym okresie zmniejszał się

⁷ Zespołowe formy gospodarowania oprócz GAEK obejmują inne formy: EARL (*Eksploration Agricole à Responsabilité Limitée*) – gospodarstwo rolne z ograniczoną odpowiedzialnością; SCEA (*Société Civile d'Exploitation Agricole*) – spółka cywilna.

⁸ Można przypuszczać, że są skutkiem szybszego tempa wzrostu kosztów pracy w gospodarce narodowej i cen środków produkcji od cen zbytu produktów rolnych. Wskazać należy także na przesłanki społeczne.

⁹ Przyjęte lata wynikają z dostępności danych. Dane z roku 1992 dotyczą tylko NKZ, w których dokonano restrukturyzacji gospodarstw spółdzielczych i państwowych. Dla tego roku nie były dostępne dane odnośnie do form prawnych gospodarstw w SKZ. Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że dominującą formą były gospodarstwa rodzinne. Udział form zespołowych, spółek cywilnych był śladowy.

¹⁰ Spośród spółek osobowych, oprócz spółek cywilnych, występują także spółki komandytowe, jednak w zdecydowanie mniejszym zakresie.

udział osób prawnych w użytkowaniu ziemi z 72% w 1992 roku do 50,1% w 2016 roku. Udział spółdzielni i spółek z o.o. był podobny w roku 2016 i wynosił odpowiednio: 23,1 i 25,2%. Podobne procesy, ale na mniejszą skalę zachodziły także w SKZ (Steffen, 2011). Jak stwierdzono wcześniej, w 1992 roku udział form zespołowych zarówno w liczbie gospodarstw, jak i w użytkowaniu ziemi był śladowy (brak pełnych danych). W 1998 roku udział gospodarstw rodzinnych w SKZ wynosił 97,9%, a w 2016 roku obniżył się do 90,4%. Zwiększył się udział spółek osobowych z 0,7 do 8,9%, w tym spółek cywilnych z 0,3 do 7,5%. Udział osób prawnych w 1998 roku wynosił zaledwie 0,2%, w tym spółek z o.o. – 0,1%. W 2016 roku był wyższy i wynosił odpowiednio: 0,6 i 0,3%. Udział w użytkowaniu ziemi gospodarstw rodzinnych w SKZ zmniejszył się z 94,9% w 1998 roku do 82,3% w 2016 roku. Zwiększył się natomiast udział spółek osobowych z 4,3%, w tym cywilnych 4,1% w 1998 roku, do 16,7 i 15% w 2016 roku. Udział gospodarstw z osobowością prawną zwiększył się w tych latach z 0,4 do 0,7%, w tym głównie spółek z o.o. z 0,1 do 0,3%.

Tabela 4

Struktura gospodarstw w Niemczech z uwzględnieniem form prawnych

Formy prawne gospodarstw	Udział w liczbie gospodarstw (%)					Udział w użytkach rolnych (%)				
	1992		1998		2016	1992		1998		2016
	NKZ	SKZ	NKZ	SKZ	NKZ	NKZ	SKZ	NKZ	SKZ	NKZ
Gospodarstwa rodzinne	78,6	97,9	80,0	90,4	71,5	13,2	94,9	20,8	82,3	27,5
Spółki osobowe w tym:	6,0	0,7	9,6	8,9	13,6	13,8	4,3	22,8	16,7	22,3
cywilne	4,1	0,3	7,9	7,5	9,8	6,3	4,1	15,9	15,0	13,3
Osoby prawne w tym:	14,8	0,2	9,2	0,6	14,7	72,0	0,4	54,2	0,7	50,1
Spółdzielnie rol.	7,9	0,0	3,8	0,0	3,8	44,1	0,1	31,1	0,1	23,1
Spółki z o.o.	6,3	0,1	4,9	0,3	10,0	25,7	0,1	21,5	0,3	25,2
Pozostałe formy	0,6	1,2	1,2	0,1	0,9	1,0	0,4	2,2	0,3	0,1

Źródło: *Agrarbericht der Bundesregierung* (1994); *Statistisches Jahrbuch...* (2001, 2018).

Uogólniając, można stwierdzić, że w NKZ mimo dominującego udziału gospodarstw rodzinnych w liczbie gospodarstw, ich udział w użytkowaniu ziemi był zdecydowanie niższy i nie przekraczał 30%. Dominowały formy zespołowe, które w 2016 roku użytkowały 72,5% ziemi, z czego spółki osobowe – 22,3%, a gospodarstwa osób prawnych – 50,2%. Podobne tendencje, jednak o mniejszej skali, wystąpiły w SKZ. Tendencje te wskazują kierunek przemian w strukturze gospodarstw. W Niemczech, zarówno w SKZ, jak i NKZ, w odróżnieniu od Francji istotną formą wspólnego gospodarowania są spółki osobowe, a wśród nich spółki cywilne.

Podsumowanie i wnioski

1. Dominującą formą prawną i organizacyjną podmiotów gospodarczych w rolnictwie na całym świecie od kilku tysięcy lat są gospodarstwa rodzinne. Ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw w Azji, Afryce i Europie przekraczał 95%. Nieco niższy był w Ameryce Północnej i Południowej oraz w Oceanii, gdzie wynosił odpowiednio: 88, 82 i 78%.
2. Mimo wyraźnej przewagi w liczbie gospodarstw, udział gospodarstw rodzinnych w użytkowaniu ziemi był niższy i zróżnicowany. Najwyższy występował w Azji, gdzie wynosił 85%, niższy w Europie, Ameryce Północnej i Afryce, gdzie zawierał się w przedziale od 67 do 69%. Najniższy natomiast był w Ameryce Południowej i Oceanii, wynosząc odpowiednio: 18 i 2%.
3. Gospodarczy rozwój krajów powoduje stopniowe zmniejszanie udziału rolnictwa w PKB i w zatrudnieniu. Mimo to rolnictwo pozostaje nadal bardzo ważnym działem, stanowiąc podstawę gospodarki żywnościowej i będąc odpowiedzialnym za gospodarowanie przestrzenią na ponad 50% powierzchni poszczególnych krajów, utrzymanie bioróżnorodności i ochronę klimatu. Te funkcje rolnictwa dotychczas nie były właściwie doceniane.
4. Zmiany zachodzące w otoczeniu rolnictwa, głównie w rynku, zmuszają gospodarstwa do zwiększania skali produkcji, co prowadzi bezpośrednio do zmniejszania liczby gospodarstw i wzrostu ich powierzchni. Procesy te są uwarunkowane tempem wzrostu gospodarczego poszczególnych krajów.
5. Zwiększanie powierzchni gospodarstw rodzinnych napotyka bariery związane z tempem wzrostu gospodarczego oraz z problemami społecznymi występującymi w tej formie, a związane z gospodarowaniem czasem wolnym, urlopami i chorobami rolników, a także z sukcesją. Skutkiem tych problemów było i jest poszukiwanie odpowiednich rozwiązań organizacyjnych i form prawnych. Znajdują one urzeczywistnienie w różnych formach wspólnego gospodarowania.
6. W krajach byłego obozu socjalistycznego, w rolnictwie których dominowały rolnicze spółdzielnie produkcyjne i gospodarstwa państwowe w wyniku zmiany systemu politycznego dokonano restrukturyzacji tych przedsiębiorstw. Efektem było powstanie gospodarstw rodzinnych, które dominowały w zakresie liczby gospodarstw, natomiast w zakresie użytkowania ziemi (powyżej 50%) dominowały formy zespołowe: spółdzielnie rolnicze i spółki. W tych krajach gospodarstwa rodzinne nie odrodziły się w pełni.
7. W krajach Europy Zachodniej, głównie we Francji i Niemczech wystąpiły tendencje tworzenia różnego rodzaju form zespołowego gospodarowania. We Francji głównie w formie gospodarstw grupowych (GAEK), w Niemczech w formie spółek cywilnych, spółek z o.o. i spółdzielni. We Francji formy zespołowe użytkowały ponad 62% użytków rolnych, natomiast w Niemczech Wschodnich (dawna NRD) ponad 72%.
8. Tworzenie nowych form zespołowego gospodarowania w rolnictwie należy postrzegać jako reakcję na ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju gospodarstw rodzinnych.

Liteatura

- Agrarbericht der Bundesregierung (1994). Bonn: Bundesanzeiger Verlagsgesellschaft mbh.
- Agreste, recensement agricole, Enquete structures 2013 (2016). Memo Statistique 2016.
- Czyszkowska-Dąbrowska, J. (1978). Ekonomiczno-produkcyjne efekty działalności zespołów rolników indywidualnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5(149), s. 20-36.
- Dijk, T. (2007). Complications for traditional land consolidation in Central Europe. W: *Geoforum*, vol. 38, issue 3, s. 505-511/. Pobrane z: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0016718506001734> (data dostępu: 20.05.2019).
- Dzun, W. (2015). Wpływ utworzenia i rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej SP na strukturę gospodarstw rolnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 3(344), s. 48-72.
- FarmStructureSurvey(2016). Headquarters Bratislava 2018. Pobrane z: <https://slovak.statistics.sk/wps/wcm/connect/obsah-en-pub/publikacie/vsetkypublikacie/46ab28ec-6434-4de4-9f51-c78206729ff1> (data dostępu: 28.05.2019).
- Górecki, J. (2011). Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w Unii Europejskiej. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2014*. Wieś i rolnictwo w mediach. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Grabski, W. (1930). *Wieś i folwark. Zbiór prac ekonomiczno-rolniczych*. Warszawa – Pałac Staszica: Skład główny w Kasie im. Mianowskiego.
- GUS (1960). *Rocznik Statystyczny*. Warszawa: GUS.
- GUS (2019). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2018*. Warszawa: GUS.
- GUS (1996-2018). *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: GUS.
- Hervieu, B. (2019). Discours de cloture L'évolution des exploitations agricoles: l'éclatement des modes. *La Revue de l'Académie d'agriculture*, No 17, Janvier 2019.
- Jezierski, A., Leszczyńska, C. (2003). *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Key Text.
- Józwiak, W., Ziętara, W. (2013). *Niektóre ujemne zjawiska występujące w rolnictwie unijnych krajów Europy Środkowo-Wschodniej po 2004 roku i wnioski na przyszłość*. Prezentacja.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów – Przyszłość rolnictwa i produkcji żywności. Komisja Europejska 2017, Bruksela.
- Krajowy Rejestr Sądowy (2017). Krajowy Związek Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych, www.kzrsp.2017.
- Lowder, S.K., Scoot, J., Raney, T. (2016). The Number, Size, and Distribution of Farms, Smallholder Farms, and Family Farms Worldwide; W: *World Development*, Vol. 87, s. 16-29. Pobrane z: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X15002703> (data dostępu: 16.05.2019).
- Manteuffel, R. (1984). *Ekonomika i organizacja gospodarstw rolniczych*. Warszawa: PWRiL.
- Michna, W. (2011). Ewolucja rodzinnych gospodarstw rolnych na rzecz uzyskania odpowiedniej zdolności konkurencyjnej i samowystarczalności żywnościowej kraju. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2014*. Wieś i rolnictwo w mediach. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Parzonko, A. (2011). Polskie rodzinne gospodarstwa mleczne wczoraj, dziś i jutro – analiza ekonomiczna. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2014*, Wieś i rolnictwo w mediach, Wydawnictwo SGGW.

- Pfeifer, J. (1981). *Die Gruppenlandwirtschaft in Frankreich*. Agrarwirtschaft. Frankfurt am M.
- Publications of Farm Structure Survey of 2013 (FSS 2013). Hungarian Central Statistical Office.
Pobrane z: http://www.ksh.hu/agricultural_census_fss_2013 (data dostępu: 14.05.2019).
- Reisch, E. (1994). *Gospodarstwa grupowe jako czynnik przemian w strukturze obszarowej gospodarstw*. Maszynopis w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW, Warszawa.
- Sikorska, A. (2013). *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 2000* (2011). Münster: Landwirtschafts Verlag.
- Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 2015* (2018). Münster: Landwirtschafts Verlag.
- Steffen, G. (2011). *Wielkość i organizacja rodzinnych gospodarstw rolniczych w Niemczech*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Tomczak, F. (2004). *Od rolnictwa do agrobiznesu*. Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Ustawa z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i zmianie niektórych ustaw. Dz.U. 2007, nr 321, poz. 1700.
- Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego z dalszymi zmianami. Dz.U. 2017 r., poz. 2233.
- Wierzbicki, J. (1993). *Podstawy prawne funkcjonowania gospodarstw grupowych we Francji*. Maszynopis w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW, Warszawa.
- Wierzbicki, J. (1997). *Gospodarstwa grupowe we Francji*. W: *Gospodarstwa rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Zegar, J. (2011). *Gospodarstwa rodzinne wobec współczesnych wyzwań*. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007-2014*. Wieś i rolnictwo w mediach. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Ziętara, W. (2004). *Gospodarstwa grupowe jako forma organizacyjno-prawna aktywności rolników*. *Roczniki Nauk Rolniczych*, Seria G, t. 91, z. 1.
- Ziętara, W. (2018). *Gospodarstwa rodzinne w Polsce, stan i kierunki rozwoju*. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 4, s. 89-103.

DIRECTIONS OF CHANGING OF THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORMS OF FARMS IN POLAND AT THE BACKGROUND OF SELECTED COUNTRIES

Abstract

The article presents changes that occurred in the structure of farms, including mainly family farms, in Poland and selected European countries, differing in the level of economic development and the political system, up to 1990. The first group of countries covered: Denmark, France, the Netherlands and Germany, while the second one: the Czech Republic, Slovakia, Hungary and Poland. Increasing the scale of production by expanding the area of farms turned out to be insufficient. In the countries of the first group, in France and Germany, mainly Eastern (former East Germany), there were tendencies to create group farms of simplified legal form. In 2016, over 60% of land was used in these forms in France, and more than 70% of land in East Germany. In the countries of the second group, including the Czech Republic, Slovakia and Hungary, after the systemic changes in 1990, the form of family farms did not fully recovered. Although they held a dominant position in the number of farms, in the use of land, their share did not exceed 50%. Most of the land remained in use of group forms: agricultural cooperatives and limited liability companies, which originated from former production cooperatives and state farms. In Poland, family farms remained the dominant legal form. The interest of Polish farmers in group forms of farming is negligible. Also agricultural production cooperatives, whose share in the use of land is small, do not arouse farmers' interest.

Keywords: farms, family farms, group farms, farm structure, agricultural cooperatives, companies.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 13.09.2019.